

SO‘Z O‘YINLARINING FONETIK-FONOLOGIK XUSUSIYATLARI

Jumayeva Yulduz

O‘z MU magistranti

ANNOTATSIYA

Mazkur maqola o‘zbek dramaturgiyasida so‘z o‘yinlarining fonetik-fonologik xususiyatlari to‘g‘risida bo‘lib, bunda o‘zbek dramalaridagi fonetik birliklar yordamida ta‘minlovchi vositalar haqida so‘z boradi.

Kalit so‘zlar: o‘zbek dramaturgiyasi, so‘z o‘yini, fonetik uslubiyot, tadqiq, nutq tovushlari, urg‘u.

So‘z badiiy tasvirning asosiy vositasi, obraz yaratishning, uni individuallashtirishning muhim omillaridan biri sanaladi. So‘zsiz, ekspressivlikni ifodalovchi fonetik, morfologik, sintaktik vositalar ishtirokisiz obyektiv borliqdagi narsa-predmetlarni, hodisalarni aniq tasvirlash mumkin emas. Azal-azaldan so‘zlar vositasida ana shunday leksik-semantik guruhlar va turli xil ma‘no ko‘chish yo‘llari hosil qilingan. Buning natijasi o‘laroq asar badiiy saviyasi oshgan va o‘z badiiy qimmatini saqlagan holda avlodlarga yetib kelgan.

Shuningdek, badiiy asar tili muallif oldiga asarning ta‘sir kuchini kuchaytirish uchun tilning barcha fonetik, leksik va grammatik vositalaridan ustalik bilan foydalanish, tanlash va yozuvchining o‘zigagina xos bo‘lgan ifoda shakllarini yaratish imkoniyatini qo‘yadi. Umuman, o‘zbek lingvopoetikasining nazariy asoslarini ishlab chiqish, aniqlash, bir tizimga solish, uning tadqiqiy usullari va vositalarini, tadrijiy takomilini yaxlit holda o‘rganish, barcha tushunchalarni guruhlashtirish va shu orqali badiiylikni ta‘minlovchi unsurlarni ham til jihatdan tadqiq etish bilan shug‘ullanilgan tadqiqotlarda **ekspressivlikni** ta‘minlovchi vositalar quyidagicha tasnif qilingan: 1) Poetik fonetika; 2) Poetik leksikologiya; 3) Poetik morfemika; 4) Poetik semantika; 5) Poetik sintaksis [1].

Ma‘lumki, fonetika bo‘limida nutq tovushlari o‘rganilar ekan, u vazifasiga qarab, tekshirish obyektiga ko‘ra bo‘lib o‘rganiladi. Nutqning fonetik qismlarini o‘rganishga qarab fonetika ikki turli bo‘ladi, ya‘ni segmental fonetika va suprasegmental fonetika.

Shuningdek, o‘zbek tiliga davlat tili maqomining berilishi bu yo‘ldagi segment va supersegment vositalardan to‘g‘ri va unumli foydalanib, nutqni yanada ravon hamda jozibador qilishlikni taqozo qilmoqda.

Shu bilan birga, fonetik uslubiyat nutqning ta‘sirchanlik xususiyatini oshirishda nutq tovushlarining uslubiy imkoniyatlaridan foydalanish usullarini kuzatadi. Fonetik

uslubiyat nutq tovushlarining biri ikkinchisiga bog‘lanishidagi ekspressiv va uslubiy imkoniyatlarni, umuman, nutq tovushlarining asar tilini ta’sirchan qilishda vosita bo‘lib xizmat qila olish usullari va imkoniyatlarini o‘rganadi. Nutqda tovush va ohangdan foydalanish, ta’sirchanlikni kuchaytirish usullari turlichadir. Nutqni ekspressiv jihatdan ta’sirchan qilishda alliteratsiya, assonans va tovush takrori, uning xilma-xil shakllari va shu kabilar ahamiyatlidir. Unli va undosh tovushlarning fonetik jihatdan uyg‘unlashib, takrorlanib kelishi nutqni ohangli va ta’sirli qiladi, til faktini esda saqlab qolinishni osonlashtiradi[2]. Tovushlarning badiiy matndagi uslubiy xususiyatlari haqida fikr yuritgan. A.A. Haydarov fonetik vositalarni quyidagicha guruhlashtiradi[3]:

Til fikr anglatish quroli bo‘lishi bilan birga, insonlarga hissiy ta’sir qilish vositasi hamdir. Bu ta’sir so‘zlardagi asosiy (denotativ) ma’noga asoslangan qo‘shimcha (konnotativ) ma’nolar vositasida amalga oshadi. Konnotativ ma’no komponentlarini tashkil qiluvchi “bo‘yoqlar” fonetik vositalarda ham kuchli ifodalanadi. Bular:

1) nutq tovushlari talaffuzi bilan bog‘liq ekspressivlikning aks etishi; so‘zlarning tovush qiyofasini o‘zgartirib aytish, so‘zlarda tovush orttirish yoki tushirish, alliteratsiya orqali hayajon ifodalash va hokazo;

2) baho komponenti – so‘zda tasdiq yoki inkorni intonatsiya bilan ifodalash;

3) so‘zda belgi (miqdor) darajasining kuchliligini bildiruvchi tovush cho‘ziqligi;

4) so‘zlovchining shaxs va hodisalarga nisbatan turlicha munosabatini ifodalovchi pragmatik ma’no, ya’ni geminatsiya yoki pauzalar orqali qo‘shimcha bo‘yoq ifodalash;

5) nutqning vazifaviy uslublari bilan bog‘liq qo‘shimcha ma’no komponenti va boshqalar.

Biz ham mana shu tadqiqotlarga tayangan holda dramalardagi fonetik birliklar yordamida ta’minlovchi vositalarni o‘rganib chiqdik.

Bunda, nutq tovushlarining hosil bo‘lishi va ularning xususiyatlarini o‘rganuvchi fonetika segmental (segment – nutq bo‘lagi) fonetika deyiladi. Segment birliklarga nutq tovushlari va bo‘g‘in kirar ekan, bunday birliklar morfema va so‘zlar tarkibida ketma-ket keladi. Buni oddiy bir misol orqali ko‘rish mumkin. Masalan, javon so‘zidagi 5ta tovush (j, a, v, o, n) va ikkita bo‘g‘in (ki-tob). Shu so‘zlar tarkibidagi qismlar segment birliklar sanaladi.

Nutq tovushlaridan katta bo‘lgan fonetik birliklar esa suprasegmental fonetika yoki prosodika deyiladi. Suprasegment elementlarga bo‘g‘in, urg‘u va ohang kiradi. Bunday birliklar so‘zga, frazaga, gapga yoki nutqqa yaxlit aloqador bo‘lib, ularni so‘z, gap yoki nutqdan ajratilgan holda tasavvur qilib bo‘lmaydi[4]. Shuning uchun ham tilshunos olim M.Mirtojiev bu hodisalarni tahlil qilib, ustama hodisa deb

nomlagan. Og‘zaki nutqqa xos bo‘lgan supersegment vositalardan biri intonatsiyadir[5].

Fonetik usul bilan ekspressivlik yaratishda intonatsiyaning ahamiyati kattadir. Avvalo, uning mavjudligi gapning mavjudligidan darak beradi. Intonatsiyada gapning boshlanish va tugash chegaralari ko‘rinadi. Intonatsiya gapning shakllanishida zaruriy vosita hisoblanadi. Intonatsiyaning belgilari biror bir aniq tilning ichki qonuniyatlariga muvofiq turli funksiyalarni bajaradi. Uning vazifalaridan biri so‘zlovchining voqelikka bo‘lgan munosabatini ifodalash, shu bilan bir qatorda ma‘noni kuchaytirish, bo‘rttirishdir.

Intonatsiyaning gapni tashkil qilishda ishtirok etuvchi eng muhim vositasi urg‘u va melodikadir. Mana shu intonatsion elementlar munosabatlarining turlicha bo‘lishidan fonetik usulda ekspressivlikning turli ko‘rinishlari ham yuzaga keladi.

Fonetik usul bilan ekspressivlik ifodalash o‘zbek tilida boshqa usullarga nisbatan eng faol, eng universal usul hisoblanadi.

Ma‘lumki, so‘z bo‘g‘inlaridan birining boshqalariga nisbatan kuchliroq ohang bilan aytilishiga urg‘u deyiladi. Urg‘u qabul qilgan bo‘g‘in urg‘uli bo‘g‘in deb ataladi. Urg‘u obyektiga ko‘ra ikki xil bo‘ladi: so‘z urg‘usi, fraza urg‘usi. Tilda leksik urg‘udan tashqari fraza urg‘usi yoki mantiqiy urg‘u (gap urg‘usi) ham bo‘ladi. Gap tarkibidagi so‘zlardan birining yoki bir nechtasining boshqalariga nisbatan kuchliroq ohang bilan aytilishiga mantiqiy urg‘u deyiladi. Gapning turli ottenkalarini mantiqiy urg‘u orqali ifoda etish mumkin. Agar leksik urg‘u fonetik hodisa bo‘lsa, mantiqiy urg‘u sintaktik hodisadir. Shunga muvofiq leksik urg‘u fonetikada, mantiqiy urg‘u grammatikada o‘rganiladi. Tilda mantiqiy urg‘u segment qurilmalar ham deb yuritiladi va ular gapdagi biror bo‘lakning aktuallashtirishi natijasida shakllanadi. Segment qurilmalar nutq egasi tomonidan kommunikativ ahamiyatli hisoblangan bo‘lakni alohida ta‘kidlab ko‘rsatish va unga o‘quvchi diqqatini jalb etishda muhim o‘rin tutadi.

Urg‘u vazifasiga ko‘ra uchga bo‘linadi: dinamik urg‘u; muzikal urg‘u; kvantitativ urg‘u.

Agar urg‘u tushgan unli tovush kuchli va shiddat bilan bir qadar cho‘ziq talaffuz etilsa, bunday urg‘uga dinamik urg‘u deyiladi. Dinamik urg‘u rus, ukrain, belorus, arman, qozoq, ozarbayjon va o‘zbek tillari uchun xarakterlidir. Urg‘u tushgan unli tovush baland ohang bilan aytilsa, bunday urg‘u muzikal urg‘u deb yuritiladi. Muzikal urg‘u serb, litva, xitoy va yapon tillariga xosdir. Masalan, xitoycha ma so‘zi urg‘uga qarab *ona, ota, keng, haqorat* ma‘nolarini ifodalaydi. Agar bo‘g‘inning cho‘ziq talaffuzi urg‘uda asosiy bo‘lsa, kvantitativ urg‘u deyiladi. Bu xil urg‘uning bir turi emfatik urg‘u ham deyiladi.

Ohang ya‘ni intonatsiya ham tilda har xil sintaktik, ekspressiv va emotsional ma‘nolarni ifodalochi murakkab hodisadir. Fraza urg‘usi, melodiya, ritm, intensivlik,

temp kabi prosodik elementlarning birligi ohangni tashkil etadi. Bu prosodik elementlarning har biri ohangning komponenti yoki parametrik deb yuritiladi. Melodiya va fraza urg'usi ohangning birlamchi, qolgan elementlar ikkilamchi komponentlari hisoblanadi[6].

Badiiy matnni tahlil qilish jarayonida fonetik birliklarning estetik xususiyatlariga ham alohida e'tiborni qaratish zarur. She'riy matnda nutq tovushlarining estetik imkoniyatlari tez va qulay idrok etiladi. Chunki she'rda o'ziga xos jozibador ohang bo'ladi. Bu ohangdorlikka tovushlarni uslubiy qo'llash natijasida erishiladi. Asosan, she'riyatda alliteratsiya(undoshlar takrori), assonans (unlilar takrori), geminatsiya (undoshlarni qavatlash) kabi fonetik usullardan foydalaniladi. Nasrda unlilarni cho'zish, undoshlarni qavatlash, tovushlarni takrorlash, so'zlarni noto'g'ri talaffuz qilish, tovush orttirish yoki tovush tushirish kabi fonetik usullar yordamida ekspressivlik ta'minlanadi. Tovushlarni uslubiy qo'llash bilan bog'liq qonuniyatlarni yozuvda "aynan" ifodalash imkoniyati cheklangan. Ammo, talaffuzda hamda badiiy asarlarda bayon muvofiqligiga qarab fonografik vositalar yordamida erishish mumkin.

Ma'lumki, tovushlarga, ayniqsa, harflarga bu tarzda ma'no yuklash albatta jiddiy ilmiy asoslarga ega emas. Yozuvchi badiiy asariga ya'ni asari qahramonlari nutqiga ruhiy holatini berishi, yozuvda ifodalashi uchun unda bir qancha murakkabliklar keltirib chiqarishi mumkin. Asar qahramonlari ruhiyatidagi ichki hayajon, xursand bo'lish, zavqlanish, xafa bo'lish, rozilik, taajjub, yalinish, hayratlanish, kinoya, piching, kesatiq, olqish, so'roq, ta'kid, qoniqmaslik, norizolik, tilak-istak, qo'llab-quvvatlash kabi holatlarni aynan berishda yozuvchilar unli yoki undoshlarni birdan ortiq yozish usuli – **fonografik vositalardan** foydalaniladilar. Tilshunos olim Ma'rufjon Yo'ldoshev lingvopoetikaga oid tadqiqotlarida fonografik vositalarni farqlashni bir qancha turlarga bo'lib o'rgangan. Masalan:

Unli harflarni birdan ortiq yozish orqali. Bunda unli harf cho'zib talaffuz qilinishi tushuniladi. Qahramonning voqelikka bo'lgan munosabati unlini cho'zish orqali oydinlashadi. Tilshunos A. Abdullayev bunday holatning bo'lishi ilmiy adabiyotlarda mazkur usul orqali belgining me'yordan kuchsiz yoki ortiq ekanligini ifodalashda foydalanishini ta'kidlaydi. Unli harflarni orttirish asar badiiy qahramonining ruhiyatini, holatini tez va tushunarli tarzda aniqlab olishga ko'maklashadi. Unli tovushni qaysi vaqtda va qaysi holatda oshirish yozuvchidan katta mahoratni talab qiladi. Ba'zida mana shunday holatlar asarning kulminatsion, tugunning yechimi, asarning asosiy g'oyasiga asos bo'lishi ham mumkin.. Bunday holat dramalarda ko'plab topiladi. Masalan:

QO'CHQOR. (uy tomonga). Ho', tirikmisan?..(Tipirchilaydi.) Yechib qo'y darrov, ho'-o'!.. (Temir xotin) (1-b.)

QO‘CHQOR. Ho-o, qarorniyam bilarkanlarmi! O‘zi sakkizinchi sinfda qolib ketgan! Chalasavod! Rasmi yo‘q ekan, deb gazit o‘qimaydi!

Bu ikkala misolda qahramonning voqeaga nisbatan munosabatini, *ho‘-o‘!..* va *ho-o* fonografik vositalari orqali ko‘rsatib beradi. Qo‘chqorning daraxtga bog‘lab ketilgan holatiga noroziligi va xotiniga nisbatan buyruq ma‘nosini, o‘zidagi holatga nisbatan jahldorlik munosabati birgina *ho‘-o‘* fonografik vositaga yuklangan.

Yuqorida keltirib o‘tilgan so‘zlarning bunday talaffuz qilinishi orqali anglashilgan qo‘shimcha ma‘no nozikliklari kitobxonga kuchli ta‘sir ko‘rsatadi. Fonografik usulda konnotativ ma‘no kuchli ifodalanishini ko‘rsatadi. Chunki bu usulda asar qahramonlarining ruhiy holati, tovush talaffuzidagi o‘ziga xosliklar, ovozning miqdoriy belgisi aniq ifodalangan bo‘ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI: (REFERENCES)

- 1) Rixsiyeva G. Lingvopoetik tadqiq asoslari bo‘yicha mulohazalar O‘zbek tili va adabiyoti. 2003. 2-son. – B. 85-86.
- 2) Shomaqsudov A., Rasulov I., Qo‘ng‘urov R., Rustamov H. O‘zbek tili stilistikasi. – Toshkent: O‘qituvchi, 1983. – B. 7
- 3) Haydarov A. Badiiy tasvirning fonostilistik vositalari: filol. fanlari nomzodi diss... avtoref. – Toshkent, 2008. – B.
- 4) Jamolxonov H. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. Toshkent, Talqin, 2005. 18-19-b.
- 5) Qilichev E. Intonatsiya haqida mulohazalar // O‘zbek tili va adabiyoti. 2001 yil, 1-son. 63-bet.
- 6) O‘rinboyev B., O‘rinboyeva D. Tilshunoslik nazariyasi. Samarqand. 2010-yil. 105-106-b.